

Osivela postindustrijska družba

Sintagmi »osivela družba« oziroma »ostarela družba« sta prav tako kot sam sindrom, ki ga označujeta, novum v zgodovini človeštva. Sindrom, ki je po eni plati predvsem posledica nizke rodnosti ali natalitete in po drugi in šele zatem dolgega povprečnega trajanja življenja (ali longevitete), se je namreč razkrival vzporedno z odmiranjem industrijske in s porajanjem postindustrijske družbe; skratka uveljavil se je kot spremljevalni pojav postmoderne epohe zgodovinskega razvoja. Na račun nizke rodnosti in dolgoživosti se je najbolj razviti del Evrope – to pa so dežele Evropske gospodarske skupnosti (EGS) – postaral hitreje, kot se je tega sam ovedel, in je zaradi tega na to dejstvo tudi dokaj pozno ustrezno reagiral. Tako je naravni prirastek prebivalstva v EGS v zadnjem desetletju splahnel na slaba 2%, medtem ko se je svetovno povprečje, ki mu daje težo nerazviti »tretji svet«, še zmeraj obdržalo na impozantnih 36%! Na rovaš dolgoživosti pa imamo danes v EGS po grobih ocenah (Eurolink-Age, 1989) nekaj več kot 60 milijonov ali 19% ljudi, ki so starejši kot 60 let, in približno 46 milijonov ali 14% prebivalcev, ki so starejši kot 65 let. To so demografske kohorte, ki jih ni moč več spregledati, saj so postavile EGS pred vprašanja, ki jih do zdaj ni poznala in na katera prav zagledelj še ne zna z gotovostjo odgovoriti, kaj šele ukrepati. Uhojene poti so se pač izkazale kot neučinkovite ali vsaj vprašljive, medtem ko so nova cestišča še zmeraj premalo preverjena in utrjena.

Populacijske razmere v državah članicah EFTA (European Free Trade Association) in v ZDA se bistveno ne razlikujejo. Tako za prve kot za druge je značilna skupna tendenca k rektangulaciji demografskih piramid. To velja tudi za Slovenijo, ki bi jo že smeli z nekaterimi pridržki umestiti v kategorijo gospodarsko razvitih dežel sveta. Demografi so namreč napovedali, da bo imela Slovenija že leta 1991, to pa je tukaj in zdaj, nekaj več kot petino prebivalstva (21,8%), ki bo vsaj formalno – ženske 55, moški 60 let – zrelo za upokojitev in ki bo hkrati predstavljalo tudi slabo tretjino volilnega telesa (30,5%). Seveda je z deležem za upokojitev godnega prebivalstva, ki je nezadržno naraščal in še raste, hkrati usihal in še usiha tudi naravni prirastek. V letu 1981 je znašal še 5,4% v letu 1985 je padel na 3,1% in v letu 1987 pristal na pičlih 2,9% (Statistični letopis Slovenije, 1989). Naravni prirastek Slovencev se je potemtakem že nevarno približal povprečju, ki je značilno za EGS, EFTA in ZDA, kar pomeni, da se tudi Slovenci pospešeno približujemo ničelni populacijski rasti (zero population growth). Posledice, ki izvirajo iz dejstva, da se kohorte ostarelih množijo hitreje kot populacija v celoti, je vsaj okvirno možno napovedati, saj imamo na voljo že nekaj izkušenj z deželami, ki negativno populacijsko rast že doživljajo.

Vzroki za dolgoživost so sorazmerno – v primerjavi z vzročnim spletom nizke rodnosti, ki je izredno kompleksen – preprosti: manj fizično napornega in zdravju škodljivega dela, bolj uravnotežena prehrana, več rekreacije in še posebej neslutni razvoj medicine v zadnjih petdesetih letih; napredek in razmah profesije in zadevnih institucij, ki jim uspeva ohraniti ostarele zdrave in čile, kratko in malo »mlade« tudi v letih, ko naj bi veljali že za »stare«. To pa postavlja pod vprašaj tudi korektnost kategorizacije, ki je delila življenjski cikel na tri obdobja: mladost, ki traja do konca formalnega šolanja (osnovna, srednja in višja ter visoka izobrazba);

aktivno obdobje ali doba redne formalne zaposlitve; in ostarelost, ki bi naj nastopila z upokojitvijo. Izkušnje namreč kažejo, da bi veljalo tretji fazi cikla, to je ostarelosti, dodati še četrto. Z drugimi besedami povedano, življenjski cikel bi bilo potrebno v našem času razdeliti na štiri fazna obdobja: »mladost«, »aktiviteto«, »ostarelost« in »onemoglost«. Tretja faza, to je ostarelost, naj bi zajela leta po upokojitvi, ko so upokojenci z redkimi izjemami še zmeraj psihofizično pri močeh, se pravi tja do 75 let, četrta faza, to je onemoglost, pa leta, ko so upokojenci bodisi že hudo ostareli ali povsem odvisni od tuje pomoči. V prid takšni razporeditvi življenjskega cikla ne govorijo le ekspertna mnenja in sodbe geriatrov in socialnih gerontologov, empirični izsledki raziskave o kvaliteti življenja v Sloveniji (ISU, 1984, 1987), marveč tudi statistični podatki o naših varovancih v domovih za ostarele, ki so v povprečju stari 81 let.

Z opisano kategorizacijo se ujemajo tudi izsledki raziskave javnega mnenja v Sloveniji, ki jo je izvedel RI FSPN (Raziskovalni inštitut pri Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo) v Ljubljani. V mislih imamo panel iz srede osemdesetih let, ko je raziskovalce zanimalo, kdaj smemo moškega ali ženskega opredeliti za ostarelega oziroma ostarelo. Reprezentativni vzorec, ki je bil omejen s starostnim razponom od 18 do 75 let, je razodel, da povprečni Slovenec sodi, da je ženska stara oziroma ostarela pri 63-ih letih, moški pa pri 68-ih. Če bi torej javno mnenje upoštevali kot veljaven kriterij oziroma prisegli na modrost pregovora *vox populi, vox dei*, ki ni čisto od muh, in se hkrati poskušali dosledno držati napotila, da naj se ženska po možnosti upokoji pri 55 letih, moški pa pri 60, potem bi bilo na dlani, da upokojujemo tako prve kot druge osem let prezgodaj! Ali drugače – tako moškim kot ženskam bi morali dati na voljo še vsaj osem let diskrecijskega časa, ko bi se lahko, tudi če bi že pred tem izpolnili vse formalne pogoje za upokojitev, sami odločili, ali že želijo oditi v pokoj ali ne. Predlog, ki je še posebej umesten, če ne izgubimo spred oči dejstva, da odstotek upokojencev v Sloveniji narašča s takšnim pospeškom, da se bo slej ko prej prevesil v »kritično maso«. V ilustracijo naj omenimo samo podatke, ki jih navaja Statistični letopis Slovenije. Če postavimo za število upokojencev Slovenije v letu 1970 indeks 100, potem zlahka ugotovimo, da jih je bilo v letu 1975 za 17% več, v letu 1980 za 32%, v letu 1985 za 62% in v letu 1988 za 86% več. Vse hitreje se torej bližamo stanju – pričujoči trend bo bržčas veljal tudi v prihodnje – ko se bo razmerje med gerontično in neontično kompetentno izenačilo ali ko bo gerontično celo preseglo neontično. (Gerontično odvisnostno razmerje: upokojeni v primeri z aktivno zaposlenimi; neontično odvisnostno razmerje: še nezaposleni mladostniki v primeri z že zaposlenimi odraslimi). Izenačevanje obeh odvisnostnih razmerij ali celo gerontično prevladovanje neontičnega pa kajpak tudi pomeni, da bo odstotek teh, ki pričakujejo plačilo iz preteklega dela, vsak čas prerastel, kolikor že ni, odstotek tistih, ki so danes dolžni plačevati vse davčne obveznosti. Kaj storiti, je seveda vprašanje, ki bo grenilo življenje že sedanjim generacijam, kaj šele prihodnjim.

Rečeno je že bilo, da je vzročni splet nizke rodnosti sila zapleten in zaradi tega še zmeraj nezadostno raziskan. Gre za prepletanje oziroma mesebojno učinkovanje kulturnozgodovinskih, socioloških, psiholoških, ekonomskih in ne nazadnje tudi politoloških razsežnosti. Glede na to, da bi adekvatna razčlenitev vseh dimenzij, naštetim je moč dodati še nekatere in še posebej bi njihovo medsebojno učinkovanje terjalo poseben elaborat, ki pa bi seveda močno presegel načrtovani okvir pričujočega prispevka, se bomo na kratko pomudili le pri vidikih, ki so najbolj očitni oziroma za razumevanje sindroma »ostarele družbe« najbolj pomembni.

Najprej: otroci ne pomenijo več investicije, ki bi se obrestovala staršem bodisi kot cenena delovna sila na kmetiji ali v obrti bodisi kot vir preživetja na stara leta – to skrb sta prevzeli pokojninsko in zdravstveno zavarovanje, da o socialnem skrbstvu ne govorimo – pač pa obligacijo, ki po materialni plati bržkone močno presega zadovoljstvo, ki ga zmorejo ponuditi otroci po emocionalni plati. Varstvo, šolanje in zadovoljevanje prostočasnih potreb in zahtev otrok in mladine poznoindustrijske družbe so postali namreč tako dragi, da si lahko le redkokatera družina, ki želi svojim otrokom dobro ali ki postavlja *kvaliteto življenja* v prvi plan, privoščiti več kot dva otroka, kar je komaj dovolj za enostavno biološko reprodukcijo v kateri koli kulturnozgodovinski skupnosti.

Potem: način in slog življenja v sodobnih urbanih aglomeracijah nasploh in naša kratkovidna in na preživetju ideologiji zgrajena stanovanjska in bivanjska politika še posebej niso naklonjeni družinam, ki bi si želele več otrok. Kvadratura stanovanj je preskopa in kakovost bivalnega okolja tako mizerna, da sama po sebi onemogoča naravno oblikovanje sosesk, ki bi zmogle zadovoljiti želje in pričakovanja treh ali celo štirih generacij, kar je praviloma držalo za nekdanje in deloma tudi za sedanje vaške skupnosti. Očitno smo imeli – in najbrž še imamo – opraviti s politiki, urbanisti in arhitekti, ki so se ukvarjali bolj z intelektualnimi abstrakcijami kot z življenji realnih, konkretnih ljudi.

In dalje: gre za spremenjeni status in vlogo ženske v družini in družbi razvitega sveta, ali bolj natančno, v sodobni judaistično-krščanski kulturi in civilizaciji. V še ne tako zelo oddaljeni preteklosti je bil delokrog ženske, ki se ji je uspelo omožiti, omejen z dolžnostmi žene in matere, skratka z opravili, ki so sodila v neposredni domet doma (gospodinjstvo, obdelovanje zemlje, domača obrt). Šele proti koncu prejšnjega stoletja je začela »gospodinj« *izpodrivati »zaposlena ženska«, se pravi ženska, ki je živela od meznega dela, ali žena, ki je poleg gospodinjstvih obveznosti še pomagala izravnati družinski proračun s svojim zaslužkom. Kaj slednje pomeni, najbolje izpričuje podatek o delovni obremenitvi zaposlenih v Sloveniji in Jugoslaviji (KŽ, ISU, 1987), ki pravi, da so zlasti poročene in zaposlene ženske občutno bolj obremenjene kot moški. (Moški v povprečju 11 ur na dan in ženske 13 ur, kar je po evropskih standardih že krepko preko meje preobremenjenosti). V zadnjih desetletjih pa se je začel vse bolj utrjevati tudi tip »karierne ženske«. To je tehnični termin za žensko, ki se želi uveljaviti na tem ali onem področju, v tem ali onem poklicu kot visoko izobražena profesionalka, skratka, ki hoče »napraviti kariero« *v tej ali oni profesiji. Na dlani pa je, da je ženska, ki se je resno odločila, da ji bo uspelo prebiti ovire, ki so ji pred nogami na poti k cilju, komajda sposobna nositi na svojih ramenih dvojno breme gospodinjstva in stroke. Drugače povedano in skratka, če se hoče »karierna ženska« *uspešno uveljaviti v kateri koli stroki, si ne more privoščiti več otrok. Zlasti še, če jim namerava zagotoviti primerno kvaliteto življenja. Ostaja pri enem ali v najboljšem primeru dveh otrocih, pri obsegu družine *tout court*, ki ga še zmore obvladovati kot žena, mati in profesionalka v eni osebi. In to v socialnem in socialnem okolju, v katerem še vedno dominira moški. Kljub patetičnim deklaracijam o enakovrednosti in enakopravnosti spolov, ki jih je slišati iz vrst manifestno levo obarvanih pridigarjev – vendar latentno zadržanih patriarhalcev – in kljub histeričnim protestom pregretih feministk, ki so že zdavnaj izgubile pravi občutek za mero.***

In ne nazadnje: če pustimo ob strani dosegljivost in učinkovitost sodobnih kontracepcijskih sredstev in legalizacijo splava – oboje ni samo omogočilo uspešnega načrtovanja družine, marveč je obenem razločno premaknilo apostrof s prokreativne funkcije spolnosti na rekreativno – je treba tembolj odločno opozoriti na

spremembe v sistemu socialnih vrednot in z njimi povezane premike v hierarhiji motivacijskih faktorjev, ki konec koncev osmišljajo razsojanje in vedenje proizvajalca in porabnika v turbulentnem prehodu industrijske družbe v postindustrijsko, torej v eri, ko so kontinuiteto razvoja spodrinile diskontinuitete; v epohi, katere korenine vseeno ali kljub temu segajo v prelomni čas razsvetljenstva, ki je legitimiziralo princip individualne svobode izbora med opcijami s tem, da je prav ta princip razglasilo za centralno socialno vrednoto, kar je bilo usodnega pomena za zahodno kulturo in civilizacijo. (Digresija: pravoslavni Vzhod – da islama ne omejnemo – je razsvetljenje – kot pred njim renesansa, reformacija in protireformacija – zaobšel. In prav v tem je iskati izvir skoraj nepremostljivih razhajanj in navzkrižij med obema kulturno-historičnima sistemoma). Kakor koli že, od principa svobode izbora opcij, ki jih ponuja življenje, pa do formacije koncepta, da je bolj kot kvantiteta otrok – kar je bilo smiselno v ruralni družbi – pomembna njihova kvaliteta – kar ustreza urbanizirani in industrializirani družbi in kar *ipso facto* širi diapazon uresničljivih opcij – je samo korak. No, zdaj pa kaže, da doživljamo drugi »tektonski« premik temeljnih socialnih vrednot (Lesthaeghe, 1980, 1983; Dreizel, 1984; Elias, 1978, 1982). Gre za razkroj vezi, o katerih trajnosti in trdnosti ni do nedavnega skoraj nihče resno podvomil (otroci, družina, cerkev, politična stranka, nacija ipd.), in na drugi strani za težnje k samoaktualizaciji, k realizaciji lastnih, individualnih ciljev – pa čeprav bi utegnili biti le-ti v opreki s tradicijo prenesenimi obligacijami. Opraviti imamo potemtakem z določenim in do kraja izvedenim individualizmom, saj je poudarjen pragmatičen in rahlo hedonističen »tukaj in zdaj« – namesto eshatološkega in bolj ali manj asketskega »tam in takrat«. Kolektivizmu je očitno za zmeraj odzvonilo. Tako vsaj kaže. Gledano prek te optike pa nam postanejo bolj sprejemljive tudi napovedi socialnih demografov, da bodo ostale podaljšana mladost – kar je povezano z občutno podaljšanim formalnim šolanjem – pozno formiranje družine, visok odstotek razporok, nizka fertiliteta in relativno visoka anomija najbrž stalnice zahodne civilizacije v prihodnje (Westoff, 1983).

Toliko o vzročnem sklopu nizke rodnosti in poudarjene dolgoživosti v razvitem svetu, ki sta v izrazitem nasprotju s »populacijsko eksplozijo« nerazvitih in prav zaradi tega »mladih« dežel tretjega sveta, v katerem se pač usta množijo hitreje kot raste kolač, ki naj bi jih nahranil. Posledica nerazvitosti je hkrati in – paradoksalno – njen vzrok! Navsezadnje bo posledice tega na svojstven način izkusil tudi razviti svet v obliki agresivnega imigracijskega pritiska, ki se mu poskuša – zaenkrat ne preveč uspešno – upreti s preiščljeno imigracijsko politiko. V nasprotnem primeru bo to »boj brez upa zmage«, še posebej, če nerazviti svet ne bo znal uveljaviti ostre populacijske politike v najširšem smislu te sintagme. Naj bo tako ali drugače, dejstvo je, da si kibernetizirana in robotizirana družba zagotovo ne bo mogla kaj dosti pomagati z nekvalificirano delovno silo, ki že po svoji naravi sodi v kategorijo »nezaposljivih«; v socialni sloj deklasirancev (underclass), ki mu je usojeno živeti kot parazit v družbenem tkivu. Ker se razviti svet avtohtonemu »podrazredu« ne more izogniti, je seveda razumljivo, da ne bo zmožni v nedogled izbirati sredstev, ko bo šlo za obrambo pred polucijo »iskalcev sreče« iz tretjega sveta. Dajanje pomoči za pospešeno preseganje nerazvitosti, ki je dežurni krivec vsega zla, pa se je zaenkrat izkazalo le kot metanje denarja v vrečo brez dna. *Cul de sac, par excellence!*

Ustavimo se najprej pri ekonomski razsežnosti globalne problematike »ostarele družbe«. Pri dimenziji, ki se bo prav kmalu razkrila tudi povprečnemu državljanu, to je občanu, ki ni pretirano večš branja statističnih podatkov.

Povedali smo že, v kakšni progresiji je rasel in še raste odstotek upokoencev. Če k temu dodamo še podatek, da se je od leta 1945 sem raztegnil pokojninski staž za več kot dvakrat, je na dlani, da se je in se še temu primerno spreminja tudi gerontično odvisnostno razmerje. Tako pridejo danes nekaj manj kot štirje zaposleni na enega upokojenca in vse kaže, da bo čez borih deset let, to je do konca tega stoletja, to razmerje že ena proti ena ali celo manjše. Samo po sebi se tedaj zastavlja vprašanje, kje in kako zagotoviti sredstva, da se upokojenim omogoči življenje, ki je človeka vredno, se pravi takšna kvaliteta življenja, ki se je uveljavila v gospodarsko razvitem kulturno-historičnem prostoru srednje Evrope, zlasti v območju, ki se mu je uspelo izmuzniti iz objema komunističnega totalitarizma. Pomembnosti srednjeevropskega kulturno-historičnega prostora ne poudarjamo zgolj zato, ker smo Slovenci njegov integralni del, marveč predvsem zaradi tega, ker je to hkrati referenčni okvir, ki določa stopnjo naše relativne deprivacije, ki je često – čeprav zveni morda prenapeto – bolj boleča kot absolutna deprivacija (Ježernik, 1965, Runciman, 1966). Ali drugače povedano, za povprečnega Slovenca so pri presoji lastnega eksistenčnega položaja skoraj povsem irelevantni jugoslovansko-balkanski standardi. Skratka, merila, ki so morda še smiselna za jugovzhod države, ki je temu Slovencu kulturno in civilizacijsko tuj, so gotovo do kraja nesmiselna za severozahod države. Ko namreč povprečni Slovenec vrednoti in presoja kvaliteto svoje življenjske ravni, jo meri s standardi, ki so v veljavi pri njegovih severozahodnih sosedih. Te ima pred nosom in zato zlahka ugotavlja, da mu niso podobni le po navadah in običajih, temveč da so mu sorodni tudi po socialnih vrednotah, na katere sosedi prisegajo. To ugotavlja posebej takrat, ko vzdržuje stike z znanci, prijatelji in sorodniki, ki živijo stalno ali začasno onstran meje, ko se pogosto podaja z odprtimi očmi na nakupe v bližnjo »tujino«, in konec koncev, ko posluša in gleda RTV-oddaje svojih srednjeevropskih sosedov.¹

Prvi korak v smeri zdravljenja posledic kritičnega gerontičnega odvisnostnega razmerja je kajpada in predvsem višja družbena produktivnost in s tem seveda tudi večji nacionalni bruto proizvod na glavo prebivalca. Drugi korak pa bi bržkone pomenila finančna konsolidacija Skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja (SPIZ), s tem – to pa velja tudi za Skupnost zdravstvenega zavarovanja – da bi le-ta kapitalizirala prispevke zavarovancev, ki pravzaprav vezano varčujejo 35 oziroma 40 let. Prihranki bi morali biti tedaj temu primerno obrestovani. Da bi SPIZ to zmožel, bi se moral obnašati prav tako, kot se vedejo zavarovalnice v normalnem svetu: z obveznimi prispevki zbrani denar preudarno investirati, se pravi vložiti ga tja, kjer bi prinesel največji dobiček. To bi pomenilo obenem konec neodgovornega prelivanja sredstev – o tem, za kaj, kdaj, koliko in komu je doslej povsem svojevoljno odločala politična oligarhija, ne da bi ji bilo treba za to komur koli polagati račune – in klavrnega vegetiranja SPIZ, ki živi skoraj dobesedno iz rok v usta. Brž ko bi SPIZ prekinil z dosedanjo prakso in se začel obnašati tržno,

¹ McLuhanova pronicljiva ugotovitev, da spreminjajo sodobna komunikacijska sredstva naš planet v »svetovno vas«, hkrati pomeni, da smemo s precejšnjo verjetnostjo pričakovati tudi planetarno nivelizacijo aspiracij, in to ne glede na rezidenčno provenienco. Kratkotrajno, eksistenčne zahteve, ki jih izpričuje prebivalec razvitega sveta, bodo v dogledni prihodnosti postale tudi pričakovanje in želja prebivalca v nerazvitem svetu. Seveda s tem, da bodo možnosti realizacije neskončno manjše in konsekventno s tem frustracije precej globlje. Situacija, ki utegne postati eksplozivna. Dogajanja v Latinski Ameriki to znova in znova potrjujejo. Kaže, da je uspešna le pot, ki so jo ubrali »mali tigri« v Aziji. Marksizem, kakršnega so poskušale implementirati komunistične stranke v nerazvitem svetu kot univerzalni recept pospešenega razvoja, pa se je razkril tudi v tem primeru le kot »die herrschende Irre unserer Zeit« (Axelos). Torej kot epohalna zmota, ki je napravila še dosti več škode kot vsa altruistična pomoč razvitih. Slednja je namreč skoraj praviloma generirala skorumpirano vladajočo elite ali/in – v ekstremnih primerih – parazitizem vladanih (kargo kult). Kakor koli, »pomoč nerazvitim« ni bila produktivna niti na jugoslovanski niti na planetarni ravni.

bi ubil dve muhi na en mah. Po eni plati bi nastopil kot lastnik enormnega investicijskega kapitala, ki ga zdaj primanjkuje, po drugi strani pa bi se izvelkel iz finančnih zagat, ki mu onemogočajo, da bi izplačeval dostojne pokojnine, ki niso – kot se je rado demagoško pleteničilo – izraz skrbi »družbe« ali političnega sistema za ostarele, pač pa le obresti na denar, ki so ga zavarovanci dosledno iz meseca v mesec vplačevali vse do zadnjega dne svoje redne zaposlitve.

Pritisk na pokojninske sklade bi bilo moč omiliti le na dva načina. Najprej tako, da bi podaljšali delovni staž vsem, ki si to želijo, še zlasti pa onim, ki so za delo, ki ga opravljajo, psihofizično sposobni. V tej zvezi je zanimiv predlog ILO (International Labor Organization of the United Nations), da bi se vzporedno s podaljševanjem delovnega staža skrajševal delovni teden ali delavnik ali pa oboje. Daljšanje delovnega staža je še posebej umestno, kadar je v vprašanju usoda »belih ovratnikov«, ki niso, kot kažejo empirični podatki, še zdaleč tako fizično obremenjeni in izčrpani kot »modri« (izsledki prvega in drugega panela raziskave »Kvaliteta življenja«, ISU, 1984, 1987). Pri tem je treba poudariti, da gre, ko teče besede o »belih ovratnikih«, za ljudi, ki imajo za svoj delovni status ustrezno izobrazbo, ne pa za zaposlene, ki jim je bila izobrazba priznana.² Druga pot v to smer pa je – če redno zaposlene že »predčasno« upokojujemo – sistematično iskanje prijemov, s pomočjo katerih bi bilo moč bolj ali manj organizirano mobilizirati neizkoriščene delovne potenciale ostarelih. V to poglavje sodi plačano neformalno (honorarno) delo ostarelih, ki se je močno razširilo po vsej Zahodni Evropi, kjer ga podpira tudi država z ustrezno davčno politiko. S takšnim delom, ki je manualne ali intelektualne narave, si ostareli občutno izboljšujejo svoje eksistenčne razmere, in to ne glede na to da jim že samo delo – bodisi plačano bodisi neplačano – tudi eksistencialno osmišlja oz. bogati »tretje obdobje« življenjskega loka. Svoje eksistenčne razmere si upokojeni izboljšujejo s tem, da jim je poleg pokojnine na voljo še zaslužek, ki je plod njihovega tekočega dela; zato jim ni treba moledovati za dodatno socialno pomoč, ki je za slehernika s pokončno držo ponižujoča, zlasti če je celo življenje pošteno delal; eksistencialna plat življenja pa je osmišljena že s tem, da se ostareli zavedajo svoje »uporabne vrednosti«, da jim je uspelo ubežati z obrobja, ki pomeni golo čakanje na iztek vegetiranja, na smrt, in se ponovno umestiti v živi tok družbenega dogajanja. Seveda je treba s pripravami za »tretje obdobje« začeti že takrat, ko so kandidati za pokoj še zaposleni. Sestavni del priprav za upokojitve, ki je svojevrsten stres, je usposabljanje za dejavnosti: (penzijska profilaksa), s katerimi se namerava bodoči upokojenec ukvarjati – pa najsi gre za plačano ali neplačano neformalno delo ali za t. i. hobije. Na eni strani gre za delovna mesta, za katera so ob skrajšanem delovnem času ostareli bolj primerni kot njihovi mlajši soobčani, na drugi pa za hobi delavnice, ki jih hudo primanjkuje ali pa jih je sila težko odkriti. Če bi bilo vprašanje teh delavnic rešeno, bi se zelo verjetno izboljšalo tudi stanje uslužnostnih dejavnosti, ki je dandanes in še posebej pri nas katastrofalno. Prav te dejavnosti pa so področje, na katerem bi se upokojenci, ki so večši obrtnih spretnosti, bržkone imenitno uveljavili. Kratko in malo, ustregli bi uporabnikom in zadovoljni bi bili tudi upokojenci, saj bi s tem prvi kot drugi dobili prav tisto, kar pogrešajo.

² »Priznana izobrazba« je institut, ki si je pridobil domovinsko pravico samo v komunističnih deželah. Izmisli si ga je partijska nomenklatura s svojim »razrednim pristopom«, kar pomeni, da je bil glavni kriterij promocije politična primerčnost, ne pa profesionalna kompetentnost. Tu je treba tudi iskati korenine neučinkovitega upravnega aparata in neuspešnega managementa. Vendar pa je bila kadrovska selekcija, ki se kaže vnanjemu opazovalcu kot negativna, v resnici za sam sistem oziroma politokracijo, ki ga je posebej ljuba, pozitivna, saj se je zmozel le na ta način, pa čeprav za ceno razkroja družbenega tkiva, obdržati na oblasti.

Svojski fenomen predstavlja ostarela oziroma upokojena ženska, ki je ovdovela. Ker ženska v povprečju preživi moškega za skoraj celo desetletje (pričakovana starost moškega pri nas je 68 let, ženske pa 76 let), je tudi razumljivo, da so v kategorijah »ostarelih« in zlasti »onemoglih« v večini vdove, ki se, ko ovdovijo, večinoma odločajo za družinsko pokojnino, to je za pokojnino svojega pokojnega soproga, ki je ponavadi in kljub 30% okrnjenosti še zmeraj višja kot njihova osebna starostna pokojnina, ki se ji morajo odpovedati, pa čeprav so ves čas svojega aktivnega življenja plačevale pokojninske prispevke. In tu je zanka. Na ta način se namreč izenačijo z ženskami, ki svoj živ dan niso bile zaposlene. Zategadelj se ni čuditi, da se čutijo prikrajšane, in to upravičeno, saj se po smrti soproga niso stroški gospodinjstva bistveno zmanjšali, medtem ko so se dohodki zagotovo stanjšali. Poleg omenjenega handicap pa je treba še dodati, da se ženske tudi nasploh zdravstveno veliko slabše počutijo kot moški. Zlasti, ko ostarijo. V ilustracijo naj bodo podatki, ki jih je ponudil drugi panel raziskave o kvaliteti življenja v Jugoslaviji (ISU, 1987). Tako se nahajajo, na primer, moški pod povprečjem in ženske nad, ko gre za bolečine v kosteh (povprečje 13,7%, moški 11,%, ženske 16,0%); bolezni cirkulatornega sistema (povprečje 15,6%, moški 11,8%, ženske 18,8%); bolečine v trebuhu (povprečje 9,4%, moški 6,6%, ženske 11,7%); glavoboli-migrene (povprečje 7,5%, moški 3,7%, ženske 10,8%) in tako naprej. Odstotki tožbá o bolezenskih tegobah se seveda občutno dvignejo, brž ko gre za upokojence oziroma starostne razrede nad 55 let, še posebej izstopajo težave s cirkulatornim sistemom. Na dlani je potemtakem, da ostareli državljani veliko huje bremenijo zdravstvene delavce in ustanove, kot je to primer z mlajšimi, kar pomeni, da morajo biti tudi te ustanove temu primerno organizirane. Isto velja tudi za varstvene in skrbstvene institucije, ki se ali naj bi se ukvarjale s pomočjo ostarelim na domu.

In ko je že stekla beseda o pomoči ostarelim na domu, je treba najprej reči, da je velika večina upokojencev (94,1%) zadovoljna s krajem, v katerem živijo, medtem ko jih kar tri četrtine (80,1%) pravi, da bi se ne želeli preseliti iz ožjega okoliša, v katerem bivajo (Jezernik, 1980). Ali, povedano drugače, ostareli – ne onemogli, saj je bila zgornja starostna meja vzorca 75 let – si ne želijo zapustiti niti kraja, v katerega so se bili naselili, niti ožjega okoliša, v katerem bivajo. V tej luči je tudi lažje razumeti odpor, ki ga čutijo do domov za ostarele, ki se jih očitno še zmeraj drži socialna stigma nekdanjih hiralnic, v katerih so pristali samo od bogov in ljudi zapuščeni in pozabljeni starci oziroma starke. Tako v omenjeni raziskavi starostnih upokojencev le 13,9% vprašanih meni, da so domovi za ostarele še zmeraj najboljša rešitev za ostarelega oziroma onemoglega človeka. Vendar jih kar 38,2% sodi, da bi na omenjeno rešitev pristali le tedaj, če ne bi bilo drugega izhoda, in kar 39% jih je mnenja, da to v nobenem primeru ne pride v poštev. Skratka in grobo povzeto: več kot tri četrtine slovenskih starostnih upokojencev – preverjanje stališč družinskih upokojencev je razkrilo skoraj identičen rezultat – ima negativen odnos do domov za ostarele. To bi morali imeti vedno pred očmi arhitekti, urbanisti in predvsem snovalci socialne politike, ki naj bi vsaj rahlo presegla preživete horizonte devetnajstega stoletja. Največ negativnih pripomb anketiranih je šlo na račun previsokih oskrbnin, kar je več kot samo po sebi razumljivo, potem na rovaš brezosebnega odnosa osebja do varovancev oziroma oskrbovancev, odprtosti domov, možnosti za kreativno udejstvovanje v domovih, in ne nazadnje na prehudo navzočnost smrti, čemur se seveda ni moč izogniti. To je pač v naravi stvari same. Kakor koli, odpor do domov za ostarele *via facti* premešča poudarek na oskrbo v lastnih domovih oz. stanovanjih, ki se jih ostareli

ali/in onemogli bojijo zapustiti. Menimo, da je verjetno adekvatna oskrba na domu cenejša kot brezumna gradnja domov za ostarele, se pravi institucionaliziranih čakalnic na smrt. Kje ostaja vse tako imenovano spoštovanje do »minulega dela«? Vprašanje torej, ki ni samo moralno-etično, saj je, kot kaže, tudi ekonomsko-politično vprašanje.

Moralno-etično v tem smislu, da imamo opraviti, kadar teče beseda o ostarelih ali/in onemoglih, z občani, ki prejemajo v večini primerov – zlasti v Sloveniji – pokojnino, ne miloščine, da konec koncev uveljavljajo samo svoje pravice iz minulega dela; se pravi, še enkrat, da jim ničesar ne poklanjamo, da jim samo vračamo tisto, kar so v preteklosti sami vložili. Nasploh pa ne smemo izgubiti spred oči neizpodbitnega dejstva, da je vsaki naslednji generaciji naložena dolžnost, da skrbi za prejšnjo, kar pomeni, da ne gre le za vprašanje vračil materialne narave, marveč hkrati in še posebej za akt spoštovanja do generacije, ki je bolj ali manj uspešno gradila temelje, katere pravzaprav samo nadgrajujemo, da prevzemamo samo štafetno palico, ki jo bomo tudi sami morali predati našim zanamcem.

Glede političnega vidika fiziognomije »ostarele družbe« pa se spleča najprej za trenutek pomuditi pri razmišljanjih o prihodnosti, to je o našem času, ki so bila izrečena pred pol stoletja (A. Myrdal, 1941). Veljala so za Švedsko, za katero je bilo rečeno, da ne bo imel povečani delež ostarelih v populaciji samo neposrednih ekonomskih posledic, pač pa da se bo hkrati in zelo verjetno spremenila tudi psihološka drža družbe kot celote. Ekspanzionistična psihologija, ki je bila značilna za prvo polovico tega stoletja, bo najbrž polagoma potonila v pozabo. Vsaj v Skandinaviji. Ostareli niso namreč poznani kot najbolj podjetni investitorji ali administratorji. Vendar bodo prav ti tisti, ki se bodo krčevito oklepali nadzora nad bogastvom in ključnih pozicij v strukturi družbene moči. Skratka, totalna kulturna atmosfera – antropološko gledano – se bo bržkone začela nagibati k statiki, k ohranjanju obstoječega. Do podobnih sklepov prihajajo v svojih prognozah tudi današnji ameriški analitiki (W. Thomson & D. Lewis, 1970), ki opozarjajo na možnost, da bodo ostareli v naslednjih dekadah kontinuirano pridobivali na politični moči – gerontokracija z izomorfnim podpornim ozadjem – in kar bo morda še bolj usodno, da bodo upočasnili participacijo v tveganih investicijah (risk ventures), ki so bistvenega pomena za sleherni ofenzivno ekonomijo. Tudi evropske napovedi se bistveno ne razlikujejo od ameriških (Financial Times Special Report, 1986). Kaže torej, da se bo polagoma akcent prevesil s tveganja k varnosti, ali drugače povedano, z »laissez faire družbe« mladostne zagnanosti k »welfare state«, k starostni udobnosti in gotovosti. Da je slednje v opreki z epoko diskontinuitet ali »tretjim valom industrijske revolucije«, ki mu je lahko kongenialna samo visoko fleksibilna družba (high flex society), se pravi inovativna družba, najbrž ni treba posebej poudarjati.

S tega zornega kota gledano nam postaja tudi razumljivo svarilo, da se v opisanih razmerah širi možnost generacijskega prepada (generation gap) oziroma da se večja verjetnost resnih integracijskih konfliktov – če že zaradi drugega ne potem vsaj na račun (ne)pripravljenosti ostarelih generacij, da bi se spuščale v tveganja, ki so *sine qua non* slehernega podjetništva (R. Hitzler & A. Honer, 1987). Študije volilnega vedenja pa kažejo, kar na prvi pogled preseneča, da so ostareli po svoje politično radikalni, vrednostno konservativni in socialno neodmevni. Konservatizem gre pripisati njihovim investiranim interesom, ki so osmišljeni v *status quo* poziciji, radikalizem njihovi opozicijski družbi, ki jih kani ali jih je že odrinila na margine družbenega dogajanja, neodmevnost pa njihovi senilnosti in latentni breznormnosti (Eysenck, 1954; Berelson et al., 1954; Tibbits, 1960; Campbell et al., 1960).

Konservativizem ostarelih, ki ga tako ali drugače pogojujejo investirani interesi, je metaforično zajet v anglosaksonskem rektu »don't rock the boat«, ali po naše: ne podajaj se po nepotrebnem v neznanu, pa četudi obljubljen, ki ga ponuja neznanu in presega vsa pričakovanja, ki jih zagotavlja obstoječe. Kratko in malo, če le gre, se izogibajmo presenečenj, varno je biti neofoben, se pravi nezaupen do vsega, kar je novo in nevajeno. Radikalizem, ki izvira iz opozicije ostarelih družbi, to je ožjemu in širšemu socialnemu okolju, ki jih je odrinilo, jih odriva ali namerava odriniti na obrobje socialnega dogajanja, pa se najlepše kaže v retoriki »odstavljene gerontokracije«, ki se trmasto vrača k preživetim »revolucionarnim izročilom«, k fundamentalističnim parolam že zdavnaj pregaženega časa, k miselnim stereotipom, ki so v živem nasprotju z vzorci presojanja in vrednotenja mlajše generacije. Neodzivnost onemoglih, ki jo je treba v veliki meri pripisati na rovaš senilnosti, je po svoji naravi različna od neodmevnosti, ki je večkrat lastna tudi ostarelim, to je občanom, ki so kljub svoji kronološki ostarelosti ostali mentalno in fizično relativno mladi. V prvem primeru gre za pospešeno izoliranje od okolice, za drugo fazo krčenja subjektivno dojetega življenjskega prostora (effective life space), za oženje socialnega območja eksistence, ki ga povzroča fiziološka deterioracija organizma. V drugem primeru pa gre v prvi fazi, ki je le svojevrsten prolog v drugo – za simptome, ki jih razlaga t. i. teorija dezangažiranja (E. Cummings & W. Henry, 1961). Ta teorija med drugim ugotavlja, da se ostarela ali bolje starajoča oseba polagoma toda neustavljivo umika – prva prej, druga kasneje – iz objema socialnega okolja, da se skratka emocionalno osvobaja in da je ta proces ne samo intrinzičen, marveč hkrati tudi mentalno-higiensko razumen, kar pomeni, da ni destruktiven, raje nasprotno, da je po svoje za prizadetega konstruktiven, saj lajša slovo od aktivnega oziroma angažiranega življenja: s staranjem se spoprijaznimo enostavno tako, da spontano znižujemo raven socialnih aspiracij in profesionalnih ambicij. (Negativni spremljajoči pojav, ki ga ne gre spregledati, pa je egocentrizem, manko, ki je v prikazanem referenčnem okviru sam po sebi razumljiv). V tej zvezi je morda primerno omeniti še klasifikacijo, ki ne pristaja na en samcat in edino veljaven koncept staranja in predlaga konsekventno tri različne modele avtonomnega, konformnega in anomičnega (D. Riesman, 1955).

Avtonomno staranje, za katero je značilen pridevek »višek prilagoditve« (adjustment gain), govori o pozitivnem tipu starajoče osebe, o zvrsti, ki se iz socialne in profesionalne sfere udejstvovanja ne umika resignirano in ki v tem zoperstavljanju tudi uspeva, vsaj pomembno dalj časa kot ostala dva tipa. Avtonomno starajoča oseba se zna potemtakem prilagajati spremenjenim normam vedenja mlajših generacij in suvereno slediti premikom v sistemu socialnih vrednot. Empirični podatki, ki so jih zbrali za ostarele ameriške managerje, na primer povedo, da se uspešni managerji, ki bi jih po letih smeli umestiti v kategorijo ostarelih, bistveno ne razločujejo od svojih mlajših vrstnikov. Usihanje intelektualnih kapacitet, kar je normalno, nadomeščajo s svojimi bogatimi izkušnjami. Od mlajših kolegov se razlikujejo le po večji previdnosti, po včasih pretiranem izogibanju tveganju (Sonnenfeld, 1978). Sicer pa tudi pri nas zbrani podatki nakazujejo, da je avtonomnost staranja tesno povezana z izobrazbo: kolikor višja je izobrazba, toliko močneje je izražena želja po udejstvovanju, denimo, v političnem življenju. Podobno velja za profesionalno delovanje (Ježernik, 1984).

Konformističen tip staranja (maintainance in old age), to je pospešenega prilagajanja k normam in standardom vedenja, ki veljajo v določeni družbi za ostarele, zadeva obnašanje, ki ga okvirno predpostavlja teorija dezangažiranja. Previden umik v svet privatnosti, ki ga spremlja določena strpnost in benevolentnost: sodbe

izgublajo ostrino in stališča so manj dosledna (Kogan, 1956). Vpogled v takšno vedenje, zoženo samo na določen segment javnega udejstvovanja, je ponudila raziskava »Vrednote Slovencev«, ki jo je izvedel ISU v letih 1975/76 na slovenskem reprezentativnem vzorcu. Podatki so pokazali, da začne pri nas neverjetno zgodaj ponikati zanimanje za aktivno politično delovanje, tako da po 55. letu starosti praktično izgine oziroma obstaja le še kot »quantité négligeable«. Sicer pa govorijo o tem tudi izsledki raziskav »Potrebe in delovni potenciali ostarelih in kvaliteta življenja« (prvi panel). Pri ostarelih, zlasti po 70. letih starosti, se začne izredno hitro krčiti socialni prostor komuniciranja oziroma učinkovito življenjsko območje. Socialnih kontaktov je vedno manj in z njimi kopni tudi želja po družbenih stikih. S tem pa smo se tudi že dotaknili tretjega ali anomičnega tipa staranja.

Na kratko in okvirno moremo ugotoviti, če izhajamo iz »klasične« opredelitve (Durkheim, 1951), da postane določena družbena skupnost, družbeni sloj ali posameznik anomičen, brž ko je vržen ali pade v prelomni čas, se pravi, kakor hitro so stare vrednote, norme in standardi razvrednoteni, novi pa še niso zaživeli, ali natančneje – novim se nam kot socialni skupnosti ali kot posameznikom še ni uspelo prilagoditi.

Če se s temi ugotovitvami v mislih vrnemo k ostarelim in poskušamo samo površno opredeliti njihovo »tretje življenjsko obdobje«, lahko brez posebnih težav ugotovimo naslednje: norme, ki so veljavne za aktivnega, to je zaposlenega občana, so bile s samim aktom upokojitve *grosso modo* razveljavljene, medtem ko se je šele pričel postopoma uveljavljati s svojimi normami in konvencijami novi svet upokojujencev ali ostarelih s svojimi posebnimi »pravili igre«, kar pomeni, da se je *via facti* zožil njihov učinkoviti življenjski prostor. V ta novi svet smo ponavadi odrinjeni abruptno, brez kakršne koli poprejšnje priprave, skratka doživljamo ga kot svojevrsten stres. Formalno smo bili kratkomalo in bolj ali manj nasilno umeščeni v demografsko kohorto ostarelih, pa čeprav se subjektivno ne počutimo takšne in – kar je po svoje paradoksalno – tudi naše socialno okolje nas še ne vidi takšne (SJM, *ibid.*). Očitno dobršen del ostarelih takšnega šoka ne prenese niti konformistično in še manj avtonomno, se pravi, da reagira anomično, skratka neprilagojeno, to je breznormno (*loss of adjustment*). Simptomi so znani: socialna apatija, alkoholizem, suicid itn. Seveda obstajajo tudi lažje oblike, kot so resignacija, regresija v stereotipe, ignoriranje konvencionalnih pravil vedenja itn.

Seveda, bržkone je težko najti čisti tip staranja. Tipi se medsebojno prekrivajo, tako da lahko v eni in isti osebi odkrijemo v toku danega obdobja vse tri tipe. Posredi sta tako biološka kot fiziološka ura, ki sta naviti za vsakega občana posebej. V kontekstu pričujočega razpravljanja nas seveda zanima, kateri od naštetih tipov prevladuje v določeni družbi, kateri je skratka dominanten. V tej luči pa je potrebno dodati še razsežnosti socialnih in societalnih izkušenj.

Na koncu bi bilo bržda upravičeno postaviti vprašanje, zakaj je potrebno problematiko ostarelih občanov posebej in sindrom »ostarele družbe« nasploh umestiti v sklop raziskovanja »kvalitete življenja«, ki postaja kot pojem vse bolj osrednja tema tako levih kot desnih – oziroma tako neoliberalnih kot neokonservativnih političnih usmeritev. Tudi v tem primeru je odgovor relativno enostaven: socialna politika, ki hoče biti hkrati učinkovita in uspešna, mora biti praviloma naravnana k eksistenčni in eksistencialni demarginalizaciji tistih družbenih slojev in skupin, ki so se iz tega ali onega razloga neprostovoljno znašli na obrobju societalnega in socialnega bitja in žitja. V to kategorijo prebivalstva nedvomno sodijo tudi ostareli, pa čeprav postajajo – zlasti v razvitem svetu – njihovi glasovi vedno bolj slišni in v tem smislu tudi politično vse bolj upoštevanja vredni. In navsezadnje: globalna

problematika »ostarele družbe« se bistveno razlikuje od problematike »mlade družbe«, se pravi družbene skupnosti z visoko nataliteto in nizko dolgoživostjo. Bistveno drugačna je že v tem smislu, da smo se s sindromom »ostarele družbe« dejansko in v vsej ostrini srečali šele s porajanjem postindustrijske epohe, ki jo oznamenjujejo povsem novi standardi in norme preživetja (systemic survival) oziroma kvalitete življenja v najširšem razumevanju te sintagme. Slednje je treba izpostaviti že zato, ker se je sama sintagma znašla dokaj pozno v socialno-psihološkem, sociološkem in politološkem besednjaku. Saj subsumira faktorje, ki po svojem dometu presegajo okvir utečene ekonomske definicije »ravni in standardov življenja«, kot so stanovanjske in bivanjske razmere, stopnja demokratizacije, zdravstveno stanje populacije, možnosti rekreacije, delovni pogoji, izobraževalni sistem in zlasti stopnja socialne (ne)ogroženosti določene družbene skupnosti v danem časovnem preseku.

BIBLIOGRAFIJA

1. Berelson B. et al.: *Voting*, University of Chicago Press, 1954.
2. Campbell A. et al: *the American Voter*, John Wiley, 1960.
3. Cummings E. & Henry W.: *Growing Old*, Basic, Books, 1961.
4. Dreizel H.: »Generational Conflict from the Point of View of Civilization theory«, v Garms-Homolova, Hoering and Schaeffer, Eds: *Intergenerational Relationships*, Lewinston, N. Y., 1984.
5. Durkheim E.: *Suicide*, Free Press, 1951.
6. Elias N.: *The Civilizing Process/I*, Urizon Press, 1978, 1982.
7. *Eurolog Age*, 1979.
8. Eysenck H.: *The Psychology of Politics*, Routledge and Kegan, 1954.
9. Hitzler R. & Honer A.: *Naši razgledi*, 10. april 1987.
10. Jezernik M.: *Hierarhija motivacijskih faktorjev v industriji*, ISU, 1965.
Potrebe in delovni potenciali ostarelih, ISU, 1980, 1983.
11. Lesthaeghe R.: »On the Social Control of Human Reproduction«, »A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe«, v *Population and Development Review*, dec. 1980, sept. 1983.
12. Myrdal A.: *Nation and Family*, M. I. T. Press, 1941.
13. Riesman D.: *Individualism Reconsidered*, Anchor Books, 1955.
14. Runciman W.: *Relative Deprivation and Social Justice*, Rutledge and Kegan, 1966.
15. Thomas W. & Lewis D.: *Population Problems*, McGraw-Hill, 1970.
16. Tibbits C. (ed.): *Handbook of Social Gerontology*, Univ. of Chicago Press, 1960.